

Tilburg University

Hoe kan er dan nog geborgenheid zijn onder de mensen? Over Mystiek lichaam van Frans Kellendonk

de Groot, C.N.

Published in:
Theologisch Debat

Publication date:
2007

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):

de Groot, C. N. (2007). Hoe kan er dan nog geborgenheid zijn onder de mensen? Over Mystiek lichaam van Frans Kellendonk. *Theologisch Debat*, 2(4), 52-60.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Kees de Groot

'Hoe kan er dan nog geborgenheid zijn onder de mensen?'

Over Mystiek lichaam van Frans Kellendonk

*'Samen, samen, samen' lijkt het motto van het nieuwe kabinet. De zegeningen van de geïndividualiseerde samenleving hebben het verlangen naar gemeenschap niet uitgewist. Maar kunnen de oude hiermee verbonden idealen nog iets goeds betekenen in onze tijd, of impliceert het stichten van gemeenschap onvermijdelijk een terugval in de dodelijke beklemming van gezin, kerk en burgerlijkheid? De Nederlandse schrijver Frans Kellendonk stelde deze vragen ruim twintig jaar geleden aan de orde met de roman *Mystiek lichaam*. De wijze waarop hij deze vormgaf, wijst de richting voor een antwoord: deze gemeenschap kan niet anders dan een verbeelde gemeenschap zijn.*

Een gemeenschap van mensen die vanzelfsprekend bij elkaar horen en naar elkaar omzien, waarin fundamentele waarden worden gerespecteerd en duidelijke normen gelden, wie wil dat niet? Daarin kun je je veilig en geborgen voelen, deel van het geheel. Tegelijkertijd echter, vormt dit gemeenschapsideaal voor velen een beklemmend visioen dat strijdig is met de wens om zelf over de inrichting van het eigen leven te beschikken en zich hiermee te onderscheiden van anderen. Bovendien gaat de roep om gemeenschapsvorming meestal hand in hand met de roep om nieuwkomers en deviante figuren buiten de deur te houden. Afschaffen dan maar, dat verlangen naar een organisch geheel dat de eigen persoon overstijgt? Kan dat zomaar? Wat voor samenleving krijg je dan? Deze vragen worden opgeroepen door de roman *Mystiek lichaam*.

Mystiek lichaam van Frans Kellendonk laat zich lezen als een gepolijste schreeuw om verlossing. In deze steeds weer actuele roman wordt wanhopig gezocht naar liefde en eenheid, maar de mogelijkheid dat deze waarden verwe-

zenlijkt zouden kunnen worden, wordt al bij voorbaat belachelijk gemaakt. Welke plaats is er voor het traditionele christelijke gemeenschapsideaal in de worsteling met de keiharde realiteit? Is 't nog mogelijk, zoiets als saamhorigheid, zoiets als gemeenschap? Deze vragen blijven hangen, lang nadat het boek is dichtgeslagen. De hoofdpersonen van deze familiegeschiedenis maken elkaar het leven zuur en wanneer dat even niet zo lijkt, volgt al snel de teleurstelling. De liefde wil in dit gezin maar niet opbloeien. De personages zondigen erop los en de dood heeft het laatste woord. Op de eerste pagina ligt vader voor lijk in bed, op de laatste bezingt de zoon zijn eigen naderende dood. Dat in hem de schrijver zelf is te herkennen, maakt het extra wrang. Deze roman vertelt echter niet zomaar een zwartgallig verhaal. Kellendonk durft het aan om fundamentele vragen van het samenleven aan de orde te stellen, binnen een poging om de mogelijkheden van de moderne roman tot het uiterste te benutten. De vorm is daarom van groot belang. En inderdaad, de tragische geschiedenis van het gezin Gijselhart (de naam voerspelt al weinig goeds) fascineert eerst en vooral door de wijze waarop zij wordt verteld: de fraaie stijl, de beeldende taal, de talloze toespelingen op vooral bijbel en catechismus, en de ingenieuze wisselingen van vertelperspectief. De woorden waaruit *Mystiek lichaam* bestaat, vormen een strak, veelkleurig weefsel. De verteller springt van het ene personage naar het andere en verwoordt (soms ironisch) hun gedachten in een niettemin coherente stijl. Soms spreekt de verteller de lezer direct toe, en – zeer ongebruikelijk – in twee passages wordt de verteller zelf toegesproken.

Allerlei signalen duiden erop dat we de werkelijkheid van het verhaal niet moeten aanzien voor de echte werkelijkheid. Deze kunstmatigheid maakt dat de lezer zich niet verliest in het verhaal – het brengt geen verstrooiing – maar zich afvraagt wat het hem te zeggen heeft. Het gestileerde, niet realistische karakter van deze roman richt de aandacht naar de inhoud. Maar de inhoud ontleent haar betekenis ook aan de vorm. Een roman is geen aangekleed betoog. *Mystiek lichaam* is een allegorisch toneelspel dat een fictieve geschiedenis presenteert waarin een ieder zichzelf en anderen kan herkennen.¹ En vervolgens wordt de hele zaak weer op z'n kop gezet.

leven en werk

Frans Kellendonk werd geboren in 1951 te Nijmegen. Hij ging naar school bij de dominicanen, en woonde ook enige jaren in hun internaat. Aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, tijdens de hoogtijdagen van het studentenprotest, studeerde hij Engelse taal- en letterkunde. In 1978 promoveerde hij op Henry James.² Vervolgens werkte hij enkele jaren als docent, bibliotheekmedewerker, recensent en vertaler. In 1977 debuteerde hij met de verhalenbundel *Bouwval*. Hierna volgden verhalen, essays en in totaal drie romans. De laatste en belangrijkste, *Mystiek lichaam*, verscheen in 1986. Het jaar daarop droeg hij in De Balie de tekst 'Grote Woorden' voor, waarin hij de noodzaak opperde om het geloof in God te reconstrueren als een menselijk project. Als gastschrijver aan de Rijksuniversiteit Leiden hield hij een serie lezingen over een gedicht van Joost van den Vondel: de *Altaergeheimenissen*. In 1990 is hij overleden aan aids. Twee jaar later verscheen, nog naar zijn aanwijzingen samengesteld, *Het complete werk*.³

moderne ongevoeligheid voor religieuze subtiliteit

In de jaren tachtig van de twintigste eeuw was het in de intellectuele randstad van Nederland nogal gewaagd om een eventuele persoonlijke verhouding tot het christelijk geloof onder de aandacht te brengen, anders dan in het kader van een afscheid. Moderne heidenen toonden soms een verbazingwekkende ongevoelig-

heid voor de subtiliteit van religieus geloven in het algemeen, dus ook voor dat van Kellendonk. Elk spoor van roomse sympathie was helemaal uit den boze. Aan de andere kant hebben progressieve gelovigen Kellendonk tegen, en vooral na, het einde van zijn leven misschien wat al te gemakkelijk in het hart gesloten. *Mystiek lichaam* wordt daarbij wel ingezet ter illustratie van een geloofsvriendelijke kenschets van zijn positie.

Tijd voor een resumé. 'Een geschiedenis' luidt de ondertitel en dat is deze roman in ieder geval óók. De hoofdlijn van het verhaal is de kortstondige opwekking van twee mannen, vader en zoon, uit hun doods bestaan door de zwangerschap van hun dochter respectievelijk zuster en de daaropvolgende geboorte en luiertijd van haar zoontje in hun midden. Het boek heeft een drievuldige opbouw. In het eerste deel, 'Valse lente', staat de vader centraal. De oude A.W. Gijselhart wordt uit zijn eenzaamheid gewekt door de thuiskomst van zijn dochter Magda ('Prul') die zwanger blijkt van een joodse arts. In het tweede deel, 'De moederkerk', wordt de zoon gevolgd. Leendert ('Broer') verblijft in Amerika, waar hij als recensent in de kunsthandel actief is. Hij ontvangt bericht van de zwangerschap van zijn zuster, juist wanneer hij op weg is naar het lege appartement van zijn vriend, de naamloze 'rijpere jongen', die is besmet met de dodelijke 'nieuwe ziekte'. In het derde deel, 'De geschiedenis', ontwikkelt zich met de geboorte van Magda's zoontje Victor, zoiets als een familiegemeenschap. Wanneer Broer na het overlijden van zijn jongen, hier weerkeert, wordt hij kil ontvangen. Dan arriveert de verwekker van het kind: Pechman geheten. Na een kort verblijf vertrekt deze met medenemen van vrouw en kind. De oude Gijselhart en, zo blijkt, zieke Broer blijven achter op familielandgoed Doornenhof. Tot zover de roman, die inmiddels is vertaald in het Frans en in Nederland is opgevoerd in een toneelbewerking door het Nationale Toneel.

Mystiek lichaam is een roman die uitnodigt tot interpretatie. Dat bleek al eerder. Meerdere auteurs, onder wie Jaap Goedegebuure, Paul van Tongeren en Erik Borgman, zijn op deze invitatie ingegaan⁴. Aanvankelijk werd de receptie van de roman gedomineerd door de wat al te vlotte beschuldiging van antisemitisme waarmee Aad Nuis het boek begroette⁵. Binnen de kwestie die Kellendonk aan de orde stelt – de vraag of het katholieke gemeenschapsideaal nog iets kan betekenen in een cultuur van doorgeslagen individualisme – heeft het laten klinken van vijandigheid jegens joden (en de bespotting van homo's) echter een belangrijke functie. Daarover later meer.

De onontkoombaarheid van het lijden en de dood

Het beklemmende in deze geschiedenis is in de eerste plaats de dood, vooral 'de nieuwe ziekte'. De lezer herkent deze als aids, de ziekte die aanvankelijk alleen homoseksuelen leek te treffen. Deze ziekte maakt inbreuk op de (jonge mannen-)illusie van een eeuwige jeugd. De dood blijkt onontkoombaar. Maar ontkennen helpt niet. De illusie van een paradijselijke wereld is verstoord. In de tweede plaats wordt het ongebreidelde materialisme aan de orde gesteld. Vader Gijselhart is een handelaar in oud schroot die er behagen in scheidt mensen een poot uit te draaien. Geld is zijn religie. Hij is een financiële heilige, een vrek. Zijn zoon Leendert begint als idealist, maar verzaakt aan zijn liefde voor de kunst: hij maakt fortuinen met fantastisch gespeculeer in de kunsthandel. De arts Pechman is uit op het geld van Magda en gebruikt hun zoontje om onbeschaamd erfenissen binnen te halen. Zelfs de kleine Victor sabbelt op geld. Geldzucht is in deze roman een uiting van egocen-

*God die het goede
voorheeft, is ver weg*

trisme dat levens verwoest, maar geen levens kan redden: zo spendeert Leendert het vergeefs aan zijn zieke vriend. Een derde manifestatie van kwaad en ellende is de uitsluiting van de buitenstaander: de jood en de homoseksuelen.

De realiteit van het lijden is onontkoombaar, lijkt de boodschap. Nergens klinkt een ondubbelzinnig woord van bemoediging of hoop. Een God die het goed met de mensen voor heeft, is ver weg. In verscheidene passages worden wel pogingen ondernomen om het kwaad in de wereld te verzoenen met het bestaan van God, maar deze vormen van theodicee zijn nauwelijks serieus te nemen. Toch wordt in deze en andere toespelingen op de christelijke godsdienst door het hele boek heen, wèl de herinnering aan een positief geloof wakker gehouden. God is er niet meer, maar zijn geest spookt nog rond. In de mensen schuilt het verlangen naar geloof in goedheid en ware gemeenschap. Magda schrijft in een brief (die Leendert na lezing vernietigend recenseert): 'Als het leven niet heilig is dan is niets meer heilig en als niets meer heilig is hoe kan er dan nog geborgenheid zijn onder de mensen?'⁶ Door alle ridiculisering heen klinkt hier een oprechte wanhoopskreet, net zoals door alle goddeloosheid en parodiëring van bijbel en kerk heen het verlangen naar ware gemeenschap klinkt. De plaatsen in de roman die op een of andere manier naar de titel 'Mystiek lichaam' verwijzen, laten dat goed zien.

De noodzaak van gemeenschap

Zoals Kellendonk zelf heeft aangegeven in een reactie op zijn critici, speelt de roman zich af tegen de achtergrond van het paulinische gemeenschapsideaal, samengebond in het statement: 'Wij allen, joden en heidenen, slaven en vrijen, zijn immers in de kracht van een en dezelfde Geest door de doop één enkel lichaam geworden en allen werden wij gedrenkt met één Geest.' (1 Korintiërs 12:13) Sinds de twaalfde eeuw wordt, door een combinatie van deze en andere verzen, de kerk geïdentificeerd met het *corpus Christi mysticum*: het mystieke lichaam van Christus. Het begrip *corpus mysticum* gaat vervolgens tot in de achttiende eeuw algemeen staan voor de gehele gekerstende mensengemeenschap.⁷ De pauselijke encycliek *Mystici corporis christi*, uitgevaardigd door Pius XII in 1943, bezegelde deze ontwikkeling. En zo werd het via de *Catechismus der Nederlandse bisdommen* (1948) ook aan de katholieke schooljeugd geleerd. Vraag 137: 'Hoe wordt de H. Kerk ook genoemd? Antwoord: 'De H. Kerk wordt ook genoemd het mystiek of geheimnisvol lichaam van Christus.'⁸

Kerk als mystiek
lichaam

De passage die hier direct naar verwijst, maakt deel uit van een herinnering van Broer aan een bizarre huwelijksnacht waar hijzelf, net als Magda, op uitnodiging aanwezig was. De bruidegom, die eigenlijk meer op jongetjes is gesteld, wilde die nacht maar niet tot de daad overgaan. Dan geeft Broer het volgende commentaar:

'De geest waarin ze tot één mystiek lichaam waren gedoopt begon akelig rond te sproken in de bruidskamer. Die geest rook mensenvlees. Die geest eiste gemeenschap. Wordt één lichaam! commandeerde hij. Bouw uit die ribben en knoken van jullie, op deze matras, maar eens een kerk.'⁹

Maar van gemeenschap komt die nacht niets terecht.

Met zijn ironisch commentaar grijpt Broer terug op een opmerking van Magda over het huwelijk: 'In de catechismus staat dat het een teken is van het verbond tussen hemel en aarde tussen God en Zijn volk.' Inderdaad geldt in de rooms-katholieke traditie het sacrament van het huwelijk als beeld van het verbond van

*gemeenschap
pijnlijk afwezig*

God en zijn volk, en van Christus met de kerk, al is in de catechismus deze zienswijze niet zo terug te vinden. Broer husselt zo met de katholieke beeldtaal, dat het bouwen van een kerk metafoor wordt voor de huwelijksdaad.

De kerk is hier het beeld bij uitstek voor gemeenschap, zowel in vleselijke als in geestelijke zin. De titelpassage toont, meer nog dan een verlangen, een transcendente noodzaak om tot gemeenschap te komen. Het moet! Toch wil 'het' er maar niet van komen. Ook op de overige tekstplaatsen waar van gemeenschap sprake is, wordt gefaald. Over Gijselhart: 'Voor wie hem zijn gierigheid verweet had hij een mystiek antwoord klaar: "Geld is het bloed van het sociale lichaam, het brengt het voedsel naar de hongerende leden. Bloed is liefde, geld is liefde. Ik ben een groot minnaar."¹⁰ In werkelijkheid, legt de verteller uit, houdt hij zijn geld juist vast.

Later wordt met het beeld van het ene lichaam de familie aangeduid. Wanneer Gijselhart zijn kleinzoon aankijkt, voelt hij zijn eenzaamheid verdwijnen. 'Ongeborenen, levenden en doden, allemaal zijn we één familie, één lichaam.'¹¹ Direct daarop keert Leendert, de verloren zoon, gebroken terug. Hij wordt ondergebracht in een loods, bij de oude metalen. Van een echte familiegemeenschap wil het maar niet komen.

Van seks, de gemeenschap des vlezes, komt het wel. Maar in alle gevallen met droevige gevolgen: het ernstige vermoeden 'gezondigd' te hebben, een 'katterig gevoel' en een 'weggekwijnde' Prul vormen de resultaten. Het zo noodzakelijke mystieke lichaam wordt niet gevormd. Andere motieven onderstrepen dit thema. De familie, de tafelgemeenschap, het huis: op plaatsen waar gemeenschap zou moeten zijn, wordt deze pijnlijk gemist. Allerlei manifestaties van geldzucht en seksuele zelfzucht wekken de indruk dat destructief egocentrisme alom tegenwoordig is.

De Geschiedenis die mensen verslindt

Het vormen van gemeenschap is een verlangen dat geen blijvende vervulling vindt. Maar moeten we daar rouwig om zijn? We zijn op onze hoede. De hierboven geciteerde titelpassage suggereerde al: de geest die gemeenschap eist, is een mensenverslinder. In deel drie krijgt deze geest van de bruidskamer zijn zin. Een kind wordt geboren, Victor. 'De Geschiedenis nestelt zich in deze geschiedenis der Gijselharten.' En al wordt over zijn komst gejubeld alsof hij de Messias zelve is, je kunt wel aanvoelen dat daar ellende van komt.

In twee verrassende interrupties wordt dan de Geschiedenis sprekend opgevoerd. In tekst die tussen haken is geplaatst, wordt de verteller van het verhaal toegeproken – eerst bemoedigend, dan vermanend. Aan het woord is een transcendente figuur die vanaf een afstand commentaar levert op het verhaal en er zelf in aanwezig is zolang er voortgang wordt gemaakt. Dit personage heeft een duidelijk profiel. Ze is van het vrouwelijk geslacht – te nadrukkelijk om dit enkel grammaticaal op te vatten. De joden hebben haar uitgevonden (maar zelf heeft ze haar buik vol van joden) en haar boek is de Schrift. Ze identificeert zich met het Verbond tussen God en Noach. Ze kent de oude Grieken, en haar eigen taal is het Latijn. Ze wil het imperfectum horen, 'de tijd van het Boek' ('Het geschiedde' geldt hier als typerend voor de taal van de bijbel.) Ze heeft een klerk (clericus) in dienst. Ze is er voor iedereen, maar acht zich aangezien voor 'gedane zaken'. Moeders zijn heilig, vindt ze, en homo's overbodig. Deze Geschiedenis heeft duidelijke katholieke trekken. Het is alsof je de heilige R.K. Kerk zelf hoort spreken. Maar via dit personage wordt ook, een beetje pesterig, de lezer ingevoerd. In hem

of haar klinkt de stem van de Geschiedenis. Al dan niet onderdrukt, verlangt deze stem naar een *happy end*, naar gemeenschap, en dat het verhaal verder gaat. De Geschiedenis is gericht op voortgang en gemeenschap.

De Geschiedenis heeft het niet op joden en homo's. Onder andere daarom is vorming van het mystieke lichaam, waar de Geschiedenis/de kerk op uit is, misschien nog helemaal niet zo gewenst. De roman laat in diverse passages zien dat de westerse cultuur de traditionele christelijke vijandigheid jegens het jodendom voortzet.

Het antisemitisme wordt nadrukkelijk gethematiseerd in twee passages. Zo is er de tirade van de Geschiedenis met daarin de woorden: 'De Geschiedenis had haar buik vol van joden. Ze kon geen jood meer zien. "Klerk," waarschuwde ze, "doe iets aan die ongerechtigheid! Je ruimt die Broer op en houdt de Jood buiten de deur, of ik ga weg!"'¹² De Geschiedenis beseft dat ze voortkomt uit de joden. 'Maar ze hadden zichzelf meteen tot het uitverkoren volk benoemd en zo de rest van de mensheid overbodig verklaard.' De Geschiedenis geeft hier een verklaring voor de christelijke wortels van het antisemitisme: nijd jegens de moeder van de kerk.

*themativering van
antisemitisme*

Een soortgelijke betekenis heeft een allegorisch verhaal over een oer-jager en een oer-neger dat in de roman is ingevlochten¹³. Naar mijn mening wijst dit intermezzo op een gewelddadigheid die in de menselijke geschiedenis zit ingebakken, met name van (cultuur)christenen jegens joden als voortbrengers van de moraal.¹⁴ Door toedoen van de joden kunnen christenen, gewezen heidenen toch, niet meer leven naar hun aard. Hoe onaantrekkelijk deze geschiedenis van strijd hier ook voorgesteld wordt, erger nog is het om er helemaal geen deel van uit te maken. Dat laatste is wat de homo Leendert ervaart.

Haar dreigement om er vandoor te gaan, brengt de Geschiedenis overigens ten uitvoer. Aan het einde van het verhaal is Prul vertrokken 'en het achtergebleven vlees had geen geschiedenis meer.'¹⁵ De dood zet zijn knabbeltandjes in het geschiedenisloze vlees van Gijselhart en Broer. Broer zet 'een hoogliedje op de dood' in, een psalm-achtige lofzang op de dood, in de taal van de bruidsmystiek. De dood blijft achter, de Geschiedenis trekt verder.

De weg van de kunstmatigheid

De geschiedenis moet doorgaan, maar bekommert zich niet om het individu. De kerk beantwoordt aan een diep verlangen naar eenheid en gemeenschap, maar brengt een traditie van jodenvervolging en uitsluiting van homo's met zich mee. Is er dan helemaal geen uitweg?

*twee oerverlangens:
eenwording en
zelfwording*

Op het eerste gezicht lijkt dat zo. 'Distinctiedrift is levensdrift- Eenheidsdrift is doodsdraft', luidt het motto van het derde deel. Het is ontleend aan de Nederlandse schrijfster Carry van Bruggen (1881-1932), auteur van *Eva* en *Heleen*. Met dit aforisme drukte ze uit dat de mens onderhevig is aan twee oerverlangens.

Kellendonk volgt haar hierin. Enerzijds verlangen mensen naar (mystieke) eenwording, dat tegelijk een verlangen naar opheffing van het ik is en dus een doodsverlangen. Anderzijds verlangen zij naar onderscheiding, dat wil zeggen naar zelfwording van het individu, dat een egocentrisch verlangen is. Een hoopvol perspectief lijkt dit motto niet te bieden. Leendert bijvoorbeeld, probeert de verstikkende gemeenschap te ontlopen door zich te onderscheiden als kunstenaar en nicht, maar loopt dan toch de dood tegen het lijf.

Toch wordt zo naar mijn idee niet helemaal recht gedaan aan de ideeënmuziek

die uit deze roman opklinkt. Op alle niveaus ruist het oprechte verlangen naar heelheid. In de inhoud (de uitingen van verlangen door de personages), in het taalgebruik (de verwijzingen naar bijbel, kerk en theologie), in de drievuldige opbouw (Vader, Zoon, Geest) en tenslotte in het boek als geheel. Als kunstwerk is het boek, volgens de regels van Kellendonks universum, namelijk zelf te beschouwen als een mystiek lichaam. In deze zienswijze schuilt volgens mij een antwoord op de vraag of het gemeenschapsideaal op één of andere wijze kan worden gehandhaafd.

In *Letter en geest*, de roman van Kellendonk die verscheen vóór *Mystiek lichaam*, worden de collega's waarvan bibliotheekmedewerker Felix Mandaat afscheid neemt, een 'Gemeenschap van Heiligen, een Mystiek Lichaam' genoemd.¹⁶ Bijzonder in deze roman is, dat de hoofdpersoon beseft dat hij een product is van de verbeelding: 'Laat nog even de taal mijn lichaam zijn!' Uiteindelijk is het mystieke lichaam een talig lichaam. Iets dergelijks is aan de hand in

mystiek lichaam
een talig lichaam

Mystiek lichaam.

De eenheid waarnaar de personages naarstig zoeken, wordt alleen bereikt in de taal: het boek zelf is een mystiek lichaam. *Mystiek lichaam*, ondertitel: *een geschiedenis*, kenmerkt zich door dezelfde kunstmatigheid als *Letter en geest*. Het boek vormt een lichaam dat de stoffelijkheid transcendeert.

Kellendonk grijpt hiermee terug op de kabbalistische voorstelling van de Thora als 'het Mystieke Lichaam', waarnaar de door hem bewonderde auteur Saul Bellow verwijst in de roman *Herzog*.¹⁷ Ook is de weerklank te horen van het begrip *corpus mysticum* dat in het auteursrecht staat tegenover het *corpus mechanicum*. Het *corpus mysticum* is, aldus Kellendonk in 1987, het denkbeeldige boek zoals zich dat in het hoofd van de schrijver bevindt, tussen de goedkeuring van de drukproeven en de verschijning in druk.¹⁸

Het kunstwerk als mystiek lichaam - betekent deze voorstelling nu ook iets voor de werkelijkheid waarin we leven, of zijn we terecht gekomen in postmoderne *spielerei*? Ik denk van niet. Van belang is de notie dat alleen via de weg van de kunstmatigheid gemeenschap tot stand kan komen. We zijn de onschuld voorbij. De gemeenschap van eenheid en liefde waar zo naar verlangd wordt, zal altijd een constructie zijn. Juist wanneer niet wordt ontkend dat dit een ideaalbeeld is, kan er iets goeds van uit gaan. Gemeenschap zal altijd *verbeelde* gemeenschap zijn. *voorbij het cynisme*

Ik sluit af met een korte bespiegeling. De herinnering aan een ideale wereld leeft voort, maar deze herinnering gaat gepaard met het besef dat het onmogelijk is geworden om nog naïef te geloven in een ideale wereld, een goede schepping, een liefdevolle God, een warme gemeenschap. Toch kan het verborgen lichaam van Christus waar Paulus het over had, misschien nog iets betekenen. Tegenover de identificatie van de rooms-katholieke kerk met het mystieke lichaam, een terecht bekritiseerde vorm van idolatrie, dient de metafoor van het mystieke lichaam gekoesterd te worden als een expressie van verlangen. Wat mogelijk is, is een gemeenschap die voortleeft in de herinnering, waarnaar verlangd wordt, die verbeeld wordt. Wellicht komt de echte gemeenschap die onkenbaar is, aan het licht in onze verbeeldingskracht.

Zoals 'stadstheoloog' Gerrit-Jan van der Kolm schrijft:

'[...] het verlangen naar gemeenschap kan lijken op een hopeloze liefde: een onverwulbare hunkering naar een onbereikbaar ideaal. [...] De enige sociologische mogelijkheid is het bestaan van vrij gekozen, tijdelijke, instabiele, partiële

gemeenschappen, waarin men op basis van vrijwilligheid participeert. [...] Maar deze netwerken kunnen wij ons voorstellen als gemeenschap en daarmee betekenis geven. [...] Er is dan geen ideale omvattende gemeenschap als sociologische realiteit, maar wel een netwerk waarin gemeenschap als tegenbeeld van (negatieve aspecten van) de moderniteit wordt levend gehouden. Gemeenschap in deze normatieve zin 'bestaat' niet als een vaste sociologische entiteit. Gemeenschap is altijd een betekenis-gemeenschap.'¹⁹

We moeten voorbij het cynisme zien te komen, zonder terug te vallen in de idolatrie die het geheim ontkent. In het essay *Grote Woorden* oppert Kellendonk de mogelijkheid om de grote woorden, zoals het goede, het ware, het schone, God, zo te reconstrueren dat ze herkenbaar blijven als producten van de menselijke verbeelding. 'Gemeenschap' is ook zo'n woord. Aan de ene kant is Kellendonk bevreesd voor de verwoestende werking van verabsoluteerde metafysische voorstellingen; aan de andere kant kan het verlangen dat ermee werd uitgedrukt niet gedooft worden. Zeker wanneer hij kijkt naar de wereld om hem heen, waar de god van het geld heerst, meent hij dat het ook nodig is om dit verlangen in woord en daad te cultiveren. Hij besluit:

'Het levensontkennende van die woorden zat hem in hun absolute karakter en daarvan moeten we ze ontdoen door ze gewoon te nemen voor wat ze zijn: uitingen van verlangen, verzinsels die heilzaam zijn, maar kwaadaardig worden zodra ze een absoluut bestaan gaan leiden. (...) Het goede bestaat niet, niet in de hemel en ook niet hier, tenzij het gedragen wordt door een voortdurende reeks van goede daden. Heilig is wat geheiligd wordt en God troont op de gezangen van de mensen'²⁰

Dr. C.N. de Groot is lid van de redactie.

1. *Mystiek lichaam* is ook daadwerkelijk als toneelstuk opgevoerd in 1996 door het Nationale Toneel.
2. Graa Boomsma ('Broeders in het kwaad', *De Groene Amsterdammer*. 13 oktober 2006, pp. 39-41) herkent in *Mystiek lichaam* het 'theatrale proza' van James, dat gekenmerkt wordt door een stijl die Kellendonk met een veelbesproken term 'oprecht veinzen' heeft genoemd. Beiden hanteren ironie om ruimte te laten voor het mysterie. Kellendonk neemt de ironie ernstig, schrijft ook Bart Vervaeck, 'Ziek van mystiek. Woord en vlees bij Frans Kellendonk', *Dietsche Warande & Belfort* (1993) 138 (3), 349-358. Zie over dit begrip Desiree Berendsen, 'Oprecht veinzen, oprecht geloven', *In de Marge* (2002) 11 (1), 38-43 en de gelijknamige serie in *Trouw* in het najaar van 2006.
3. Frans Kellendonk, *Het complete werk*, Meulenhoff, Amsterdam, 1992, 939 blz.
4. 'Inmiddels is *Mystiek lichaam* stevig gecanoniseerd; de filosofische en theologische interpretaties hebben voor gewone lezers zelfs het zicht op de kwaliteit van de roman vertroebeld.', schrijft Pieter Steinz in *Lezen etcetera. Gids voor de wereldliteratuur*, Prometheus/NRC Handelsblad, Amsterdam/Rotterdam, 2004, p. 199. : Mijn bedoeling is het om weer te geven wat ik vanuit een theologische en sociologische belangstelling in het boek heb gelezen. Daar is een literaire analyse aan vooraf gegaan opdat de roman als roman tot zijn recht kan komen. Ik sluit zo aan op meer letterkundige interpretaties, zoals van Tijn Boon, *Het koppige hoofd dat niet wilde scheuren*, Meulenhoff, Amsterdam, 1998; Rolf Bosboom, *Zuilen van Stof. Het oeuvre van Frans Kellendonk*, Quine, Nijmegen, 1994.; Charlotte de Cloet, Tilly Hermans, Aad Meinderts (red.), 'Oprecht veinzen'. *Over Frans Kellendonk* (Schrijversprentenboek 43), Meulenhoff, Amsterdam / Letterkundig Museum, Den Haag, 1998; Jaap Goedegebuure, *De veelvervige rok. De bijbel in de moderne literatuur*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 1997.; Ron Rijghard, *Mystiek lichaam. Een leesvoorstel*, (doctoraalscriptie Nederlandse taal- en letterkunde, Leiden), 1989. Theologische commentaren besteden doorgaans weinig aandacht aan de vorm van de roman. Een voorbeeld is Erik Borgman, 'De gedaanteverandering van de theologie. Meegesleept door het scheppend geloof van Frans Kellendonk' in: *Breuklijnen. Grensverenningen en zoektochten*, Nelissen, Baarn, 1994, blz. 199-212. Natuurlijk blijven andere interpretaties mogelijk. Zoveel is mij in correspondentie met college-exegeeten wel duidelijk geworden. Theoloog Henri Geerts schreef mij bijvoorbeeld dat de menswording van God centraal zou

staan (in een onheilige familie). Mijn hoop is het iets te laten zien van de zeggingskracht van deze, niet te vergeten: geestige, roman.

5. Aad Nuis, 'Onmiskenaar antisemitisme in sluiers van ironie', *de Volkskrant*, 16 mei 1986
6. Frans Kellendonk, *Het complete werk*, p. 357
7. *Lexikon für Theologie und Kirche*, Teil 2, Herder, Freiburg, 1994, pp. 1318-1319.
8. *Catechismus der Nederlandse bisdommen*, Bisdóm 's-Hertogenbosch, 1948 (heruitgave 1984).
9. Frans Kellendonk, *Het complete werk*, p. 366
10. Frans Kellendonk, *Het complete werk*, p. 304
11. Frans Kellendonk, *Het complete werk*, p. 400
12. Frans Kellendonk, *Het complete werk*, p. 416
13. Frans Kellendonk, *Het complete werk*, pp. 441-443. Een eerdere versie verscheen in het Amsterdamse universiteitsblad *Folia* (25 mei 1985).
14. In *Geschilderd eten*, zijn lezingen over de Altaergeheimnissen uit 1988, heeft Kellendonk de relatie tussen cultuur, geweld en religie belicht vanuit het zondebokmechanisme. Hij sluit zich hier aan bij René Girard die betoogt dat het lijdensverhaal van Jezus Christus het principe van dit mechanisme van binnenuit blootlegt. De allegorie uit *Mystiek lichaam* toont echter, op de wijze van Nietzsche, de schaduwzijde van de feitelijke christelijke traditie.
15. Frans Kellendonk, *Het complete werk*, p. 450
16. Frans Kellendonk, *Het complete werk*, p. 285
17. Saul Bellow, *Herzog*, Meulenhoff/Bert Bakker, Amsterdam, 2004 (1e druk Nederlandse vertaling: 1969), p. 276. Een andere overeenkomst tussen de romans is het optreden van het personage 'Geschiedenis' (p. 129).
18. Frans Kellendonk, 'Het onstoffelijke boek' in: *Literatuur op de markt*, Meulenhoff, Amsterdam 1987.
19. Gerrit Jan van der Kolm, *De verbeelding van de kerk: op zoek naar een nieuw-missionaire ecclesiologie*. Boekencentrum, Zoetermeer, 2001, p. 196
20. Frans Kellendonk, *Het complete werk*, p. 934.